

Ukazovací zájmeno “ten” a generické jmenné fráze v češtině

Úvod

Referenční analýza spisovných a běžně mluvených textů odhaluje velký počet nominálních skupin (dále NP) bez konkrétní (singulativní) reference. Je však zajímavé, že takové NP dost často vystupují v textu s aktualizátory typu ukazovacího zájmena *ten*. Zaměřím se na případy, kde se zájmena *ten* používá s generickými NP.

Konkrétně si kladu následující otázky:

- a) Jakou NP můžeme definitivně pojmut jako generickou? Je generická NP součástí jiných nereferenčních NP a čím se liší od jiných NP bez konkrétní reference?
- b) Mohou se NP s generickou referencí používat s aktualizátorem *ten* a pokud ano, za jakých podmínek?
- c) Jak se liší situace s použitím UZ *ten* ve spisovné a v běžně mluvené češtině?

Svůj výzkum provádím na materiálu korpusu SYN2000 Českého národního korpusu (ČNK). Pro srovnání situace ve spisovné a mluvené češtině používám příklady z korpusu pražských mluvených textů (pmk), systematickou analýzou příkladů z pmk však zde neprovádím. Pokusila jsem se o referenční analýzu 2100 příkladů (1614 příkladů z SYN2000 a 486 - z pmk). V SYN2000 se našlo 324 jmenných frází, které byly podezřelé na generickou referenci, v pmk z 486 se našlo 169 zajímavých příkladů, tedy už pouze tyto statistické údaje svědčí o tom, že v obecné češtině používání zájmena s nereferenčními NP je daleko častější, než v jazyce spisovném.

Některé příklady se uvádějí s překladem do ruštiny, avšak tvrzení o použití zájmen v ruských větách vycházejí hlavně z mé jazykové intuice, a proto mají jenom ukázkovou platnost.

1. Teoretické úvahy o referenčních stavech NP.

Podle klasifikace E. V. Padučevové (1985) se dá mluvit o třech možnostech použití NP – substantivním (které se skládají z referenčních a nereferenčních), predikačním a autonymním. Necháme-li stranou autonymní použití, jejichž referentem je sama NP (např. *Přišel můj přítel Honza*) a které mě v tomto příspěvku nebudou zajímat, rozdíl mezi predikačními a substantivními použitím spočívá v tom, že NP použítá predikačně označuje vlastnost a substantivní NP pojednává o mimojazykovém objektu.

O predikačně použitých NP se říká, že se v jazycích, které nemají gramatickou kategorii určenosti, nikdy nevyskytují s aktualizátorem (Hlavsa 1975; Padučevová 1985 apod.). To však neplatí v případě, když jmenná část přísudku má význam ztotožňování, srov. např. *On to nikdy nebyl ten pravý typ chirurga.* [Syn2000, <doc S|NOV|1995|vrazlek>]; *Jan je ten mechanik* [Hlavsa 1975] apod.

Substantivní NP se skládají z konkrétně referenčních (singulativních) NP, jejichž referent je vybrány, identifikovatelný objekt, a nereferenčních NP, které neoznačují žádné individualizované objekty. Podrobnější analýza nereferenčních NP umožňuje jejich další klasifikaci. V rámci nereferenčních NP se vyčleňují atributivní, univerzální a existenciální NP. Atributivní NP lze ilustrovat větou *Chudák její otec* v takové interpretaci té věty, když mluvčí má presumpci existence a jedinečnosti otce, ale nemíní žádného konkrétního člověka. Srov. také věty obecné povahy jako *Ani nejsilnější člověk*

na světě nedokáže zvednout víc, než 200 kg. Ten, kdo vyhraje tu soutěž, poletí do Švýcarska. atd. Univerzální NP mají ve významu velký kvantifikátor, tj. označují všechny objekty dané třídy, např. *Všechny děti mají rády zmrzlinu. Nejmladší dítě v rodině je vždy nejmilejší.* Existenciální NP mohou také být různého druhu: distributivní (např. *občas ho někdo z nás navštíví*); nekonkrétní, v kontextu bez afirmativity [POZNÁMKA 1]. Takový kontext vytvářejí modální slova typu *může, chce, musí* aj.; rozkazovací způsob, budoucí čas, otázka, negace (včetně negace uvnitř lexému: *odmítnat, nezbytně, zakázat*), disjunkce, podmínka, předpoklad; některé propoziční predikáty: *chtít, myslet* aj. a performativní slovesa (*prosím, slibuji*) [POZNÁMKA 2]. Obecně-existenciální NP se vyskytují v textu, když se mluví o objektech s určitými společnými vlastnostmi (*Některé věci se mohou poškodit při stěhování*). Do nereferenčních NP podle klasifikace Padučevové (1985) patří také generické NP. Souhlasíme však spíše s jinými badateli (např. Berger 1993 aj.), kteří uvažují o generických NP jako o zvláštní skupině v rámci substantivních NP. Jak ukážeme později, takové stanovisko částečně potvrzuje i analýza příkladů z našeho korpusu.

Podíváme se blíže na generické NP. O jmenné skupině se říká, že je použita genericky, když jejím referentem je klasický, vzorový, prototypický představitel dané třídy: *Honza může zabít vlka. Mokrá veverka vypadá jako myš. Kočka má zelené oči.* apod. Avšak vymezení generických NP zdaleka není jednoduchá záležitost a v reálních textech se dost často vyskytují problémové případy. K vymezení generických NP se občas používá test na generickou referenci Rachiliné-Krejdliny (1981): pokud testována NP *X* může vystupovat v konstrukci «*X* jako <typický> *Y*», «*X* jako druh (forma) *Y*»: např. ve větě *Jezdí vlakem, protože je to nejlevnější dopravní prostředek* NP *vlak* je použita genericky. Ten test však nemůže být použit ve většině případů, když testovaná NP vystupuje v textu v plurálu. Úvahy o generických NP najdeme také v pracích českých autorů B. Palka (1988), Z. Hlavsy (1975), P. Adamce (1980), Fr. Štichy (1999) aj., přičemž všichni tito autoři přímo nebo nepřímo tvrdí, že se s NP s generickou referencí nepoužívají aktualizátory. Výjimkou je práce Andrea Trovesi (2002), který poukazuje na možnost použití ukazovacího zájmena *ten* v nominálních skupinách s generickou referencí v českých mluvených textech (a dokonce jenom v českých, nikoliv ve slovinských a lužickosrbských) – srov. jeho příklad *no potom když někdy šel na to pivo tak šel pozdě spát* (TČ1:37).

V následující analýze mě budou zajímat především generické NP a jejich vztahy s konkrétně-referenčními NP a některými typy nereferenčních NP.

2. Výsledky analýzy korpusu spisovných textů (SYN2000)

2.1. Generické NP bez zájmena.

Nejčastěji generické NP vystupují v kontextu bez aktualizátora. Takových příkladů v korpusu je naprostá většina. Srov. příklady (1)-(4):

(1) *S příchodem jara sníh odtál a Vítězslav mohl nechat dřevo konečně odvézt, než do něj nalétne kůrovec.* <doc S|NOV|1994|borivoj>

(2) *Jak může člověk soupeřit s invalidou?* <doc S|NOV|1995|vrazlek>

(3) *Když jsem v hale míjel věšák, strhl jsem z něj svůj slaměný klobouk - ne že by mi nelezli krkem frajeři, kteří nosí v létě klobouk, ale napadlo mě, že se mi třeba šikne ten barevný tón.* <doc S|NOV|1996|host> (anafora se singulativním antecedentem)

(4) *Copak chlastáme? Trochu toho piva a jeden rum. A vůbec, rum není chlast, rum je životní nutnost a medicína.* <doc S|NOV|1994|borivoj> (anafora s singulativním antecedentem).

Výrazy *kůrovec, invalida, klobouk* ve větách (1)-(3) a *rum* ve větě (4) pojmenovávají objekty celkem stejné povahy. Rozdíl je v tom, že objekt, vyhovující výrazu *klobouk* (*věc, člověk* aj.) se jeví našemu vnímání jako předem rozčleněné a třída je pak jejich souhrnem, zatímco objekt, označovány výrazy jako *rum* (*čas, benzín, pivo, jed* aj.) je vyčleňován až druhotně. Srov. u Hlavsy (1975:22), když jde o generických NP těchto dvou druhů: „Smysl výpovědi *Benzín dobře rozpouští tuky* můžeme vyjádřit parafrází „o kterémkoli množství z kontinua objektu *benzín* platí, že má vlastnost *dobře rozpouští tuky*“; obdobně můžeme parafrázovat větu *Člověk je smrtelný* jako „o kterékoli množině z třídy *lidí* platí, že její prvky mají vlastnost *být smrtelný*“.

Jako genericky použitá NP bez identifikatora může vystupovat i jméno děje: *Poučování o kouření měl obzvláště rád.* <doc S|NOV|1994|borivoj>

2.2. Generické a nereferenční NP s ukazovacím zájmenem *ten*.

2.2.1. Generické NP.

Další příklady ukazují na možnost použití generických NP s ukazovacím zájmenem *ten*. Ve spisovném jazyce je užití zájmena možné v dvou okruzích příkladů: (a) když genericky použitá NP vystupuje v anaforické nebo pseudoanaforické pozici, anebo je kontextově-zapojená (okruh anaforický [POZNÁMKA 3]) a (b) když použitá NP vystupuje v emocionálně zabarveném kontextu (expresivní funkce zájmena). V případě anafory může jako antecedent anaforického vztahu sloužit generická NP, konkrétně-referenční NP, nebo (pro názvy dějů a procesů) i obecně-kontextová situace.

(a) Ukazovací zájmeno s NP v anaforické pozici. [POZNÁMKA 4] Takových příkladů se v mém korpusu našlo 13.

Pokud anaforická NP je hyperonym ve vztahu k antecedentu, použití aktualizátora pro zachování koreference s antecedentem je nezbytné (viz o tom podrobněji v 2.2.3). Srov., (5) *S příchodem jara sníh odtál a Vítězslav mohl nechat dřevo konečně odvézt, než do něj nalétně kůrovec. Byl začátek května, teplého května a již se ten malý brouček, ale velký škůdce lesa, začínal rojit.* <doc S|NOV|1994|borivoj>

Jiné příklady:

(6)... *krtek asijský zase zvýšil žravost, čímž je biologická ochrana - požívání kůrovců - účinnější. [...] Ale ještě než stačil dokončit myšlenku, přepadla ho novinářka další otázkou: " Jak je ten kůrovec vlastně veliký, můžete ho stručně popsat? "* <doc S|NOV|1994|borivoj>

(7) ... *protože se podceňuje rychlost letu kůrovce. [...] " Už se blíží zastávka , tak co mi ještě zajímavého o tom kůrovci povíte?" končila pomalu odborný rozhovor novinářka, která měla již poznámkami popsanou značnou část bloku.* <doc S|NOV|1994|borivoj>

Následující věta je příkladem kontextově-zapojené generické NP, která v širokém pojetí patří také k okruhu anaforickému. Do této skupiny jsem zařadila 7 příkladů: (8) *Pavouci. Podivuhodná stvoření. Jsou tady asi tak 350 miliónů let, takže se vyrovnají skoro se vším. Taky je jich spousta - na předměstích tak šedesát, sedmdesát tisíc na akr. Závidím jim hlavně ty pavučiny. Představte si, jaké by to bylo, kdyby lidé byli vybavení jako pavouci.* <doc S|NOV|1996|matkol>

Poslední věta je v jistém smyslu přechodným příkladem, protože kromě toho, že zájmeno použité v kontextově zapojeném rématu odkazuje ke společným zkušenostem mluvčího a adresáta (každý ví, že pavouci pletou pavučiny), tj. plní zároveň i připomínající funkci (Adamec 1980). Pomezím příkladem z anaforického okruhu je i tzv. pseudoanafora, čili jmenná skupina, která se všímá posluchačem jako něco známé nebo již někde dřív v textu zmíněné, avšak ve skutečnosti se jeví poprvé. V takové funkci vystupuje zájmeno *ten* v mém korpusu dost často (8 příkladů):

(9) *Když se střílí, tak se nechlastá. [...] Copak chlastáme? Trochu toho piva a jeden rum.* <doc S|NOV|1994|borivoj>

(10) *Ráda bych, holka, ale mám doma ty krysy a myši, nebo co to bylo, co mi přehryzalo tamto.* <doc S|NOV|1993|eastwick>

Použití ukazovacího zájmena *ten* s generickou NP v anaforické pozici zdaleka není nezbytné, ani ve spisovné, ani v mluvené češtině, a ani se k tomu nesměruje. Ve většině uvedených příkladů se UZ *ten* dá vynechat, aniž by se výrazně změnil význam výpovědi. NP se zájmenem se mohou střídát nebo být následovány stejnou NP bez zájmena, najdeme to v obou zkoumaných korpusech. Srov. příklad z pmk:

(11) *...co by mě furt někdo táhnul, ten režisér zkrátka režiruje, tam má svojí roli, režisér režiruje, kostymérka dělá kostýmy, herec hraje [...] jenže na psaní musíš mít cit...* <doc PMK199>

Je pozoruhodné, že při překladu vět (6), (7), (9) a (11) do ruštiny se ukazovací zájmeno ztrácí. Není možné, ani v mluveném jazyce, zachovat generický význam NP v jednotném čísle, pokud se s ní používá zájmena *etot/tot*. Výjimkou jsou příklady typu (5), kde anaforická NP je hyperonym ve vztahu k antecedentu.

(b) Expresivní funkce zájmena:

Expresivní funkci plní UZ *ten* v následujících příkladech:

(11) *Když pak najednou v lese něco propukne, jako například kůrovcová kalamita, tak jsou noviny, televize i rozhlas hned plné článků a pořadů s otázkami, co že to s tím lesem ti sakramentští lesáci dělají.* <doc S|NOV|1994|borivoj>

(12) *Ach, ty ženy! Čert aby se v nich vyznal.* <doc S|NOV|1996|pece1>

(13) *Nebavme se o nemocech, [...] nebo mě z toho ještě chytne žlučník," a poručil si již třetí talíř dobře mastného a ostrého guláše [...] "Z řeči tě žlučník nechytí, ale z toho tvého nezřízeného žra, jezení," opravila se jeho žena Alena.* <doc S|NOV|1994|borivoj>

Ve větě (11) NP *tím lesem* se může jevit jako kontextově zapojena, protože předchází PP *v lese*, tedy teoreticky by se dala zařadit do okruhu anaforického. Avšak takové řešení se mi nezdá smysluplné, protože věta *co že to s tím lesem ti sakramentští lesáci dělají* vystupuje jako integrována citace. Dodatečný příznak expresivity této věty je také hodnotící adjektivum *sakramentští*. Na expresivní zabarvenost věty může mít vliv také konstrukce *TEN + posesivní zájmeno*, která se často používá pro stylizaci běžně mluvené češtiny, srov. příklad (13). Při překladu do ruštiny ukazovací zájmeno může ale nemusí být zachováno. Tak překlad věty (12) zní: *Ах, (эти) женщины!* Je zajímavé, že v české větě vynechání *ten* je nežádoucí: *Ах, ženy! Черт aby се в них вyzнал.*

2.2.2. Nereferenční NP

Nereferenční NP se používají s ukazovacím zájmenem *ten* pravděpodobně více méně stejně jako NP se singulativní referencí. Rozdíl je většinou jenom v referenčním statusu, čili *de facto* v reálnosti popisovaného světa. Nereferenční NP vystupují ve větách, kde se

jako by vytváří určitý fikční svět, ve kterém NP funguje jako singulativní. Taková situace je typická pro modální slova, budoucí čas apod. (srov. výše v bodu 1). Srov. příklady:

(14) *A že tam někde nahoře musí být život, stejně jako tady, a ať už ty bytosti vypadají jakkoliv, dívají se na nás.* <doc S|NOV|1996|matskol> (existenciální nekonkrétní NP; anafora)

(15) *Přesto si značky mohl všimnout jen někdo velice pozorný [...] a ani ten velice pozorný člověk by jim patrně nepřikládal žádný význam* <doc S|NOV|1994|smilide> (atributivní NP, anafora)

(16) *Všichni lesáci, ale i ostatní, kteří noviny četli, se bavili jako při četbě toho nejhumornějšího časopisu.* <doc S|NOV|1994|borivoj> (atributivní NP, superlativ)

(17) *"Čo si želáte?" zeptala se jich pohledná, mladá číšnice. "Pro začátek si dám čockovou polévku," [...] "A já si dám tu hovězi s knedličkama"* <doc S|NOV|1994|borivoj> (obecně existenciální NP, kontextově zapojené, situační deixe)

2.2.3. Problematické příklady: generická nebo singulativní reference?

Do generických NP se tradičně začleňují četné NP v plurálu s odpovídajícím zobecnujícím významem. Je to sice logické, ale tím se často komplikuje rozhodnutí, či ta nebo jiná NP je použita genericky. Komplikace rozhodnutí může být dvojího druhu: buď jsou možné obě interpretace, anebo nestačí kontext, který je v textu k dispozici. Případů obou typu je v mém korpusu 24. Uvedu některé z nich.

(18) *Gentamicin," přečetl. "Cefuroxim. Opravdu geniální výběr antibiotik!" [...] "Čtyři dávky! A to děvče má selhání činnosti ledvin. Nemůže ty jedy vyloučit.* <doc S|NOV|1995|vrazlek> V dané větě jsou možné dvě interpretace. NP *ty jedy* buď znamená jedy obecně, jako druh, a v tom případě celá věta má pravděpodobně expresivní odstín, anebo se vztahuje k předcházejícím dvěma antecedentům - *Gentamicin* a *Cefuroxim* (druhy antibiotik), které už samy o sobě mají generickou referenci. Plyne z toho, že jejich hyperonym v anaforické pozici bude mít rovněž generickou referenci? Zamyslíme-li se nad referenčním statutem NP *ten malý brouček* z příkladu (5), zjistíme, že tato NP je koreferenční se svým antecedentem *kůrovec*, tj. odkazuje k třídě objektů určitého druhu a má tedy zřejmě generickou referenci. Avšak na druhé straně neplatí, že třída jiných malých broučků, např. lýkožroutů, nemůže být antecedentem NP *ten malý brouček* v dané větě, a ani to nemůže být libovolný, prototypický malý brouček. Použití zájmena je nezbytné, aby byla zachována koreference mezi hyponymní a hyperonymní NP, srov. jiný význam věty (5'), když referentem generické NP *malý brouček* bude klasický malý brouček libovolného druhu (nikoliv jenom kůrovec): (5') ... *dřevo konečně odvézt, než do něj nalétne kůrovec. Byl začátek května [...] a již se malý brouček, ale velký škůdce lesa, začínal rojit.* U takových případů (antecedent je generická NP, opakování je koreferenční antecedentu NP, která je zároveň ve vztahu k němu hyperonymní) pokládám za smysluplné považovat ukazovací zájmeno u hyperonymní NP za prostředek sloužící koreferenci, přičemž její referenční status zůstává generický. To platí rovněž za druhé chápání věty (18) a jiné podobné případy. [POZNÁMKA 5]

Jiný typický příklad, kde rozhodnutí mezi singulativní a generickou interpretací není triviální, je (19) *Ed ji nutil nosit ty minisukně, aby si připadal víc jako hippie, což muselo být dost ponižující, když má někdo jako Brenda nohy jak od piána.* <doc S|NOV|1993|eastwick>. Tady jde o jistou expresivní zabarvenost celé věty, případně také o navazování kontaktu s adresátem pomocí zájmena *ten* (připomínání určitých

společných zkušenosti, vzpomínek, zážitků aj.). Z referenčního hlediska může jít buď o nějaké konkrétní minisukně, které si mluvčí přesně vybavuje (singulativní reference), anebo o minisukně jako takové, jako o jistý druh oblečení (generická reference). Podle mého názoru takové případy jsou dvojznačné a jejich referenční status lze přesněji určit jedině pomocí širšího kontextu. Podobně řeším příklady (20) a (21):

(20) *Ztratit klobouk. Už jsi dost starý, aby sis poradil, a máš dost velkou hlavu na to, aby ten klobouk unesla.* <doc S|NOV|1993|des> (pravděpodobnější je singulativní interpretace, tj. že hlava je dost velká na to, aby unesla ten (konkrétní) klobouk, ale unese jiný, avšak generická také není vyloučena)

(21) *po tom matláni s papírovými ústřížky jsem chtěla udělat něco trvanlivýho. A tesařina a hrubá práce vůbec jsou dobrý na nedostatek sexu. Ale ty paže nechtějí držet. V noci to po kouskách opadáva. (...) Rozhodně jsem se hodně pořezala, když jsem dělala s tím drátem: taky nesnášiš, jak se drát kroutí a zamotáva?* <doc S|NOV|1993|eastwick> (kontextově zapojená NP; pravděpodobnější je generická interpretace: asi mluvčí nemyslí na konkrétní drát, i když to nemůže být vyloučeno.)

Případů s podobnou nejasnou interpretací se najde v korpusu mnoho ještě z toho důvodu, že umělecký text je sám o sobě sekundární, z čehož plyne, že nezahrnuje komplexní informaci o popisované situaci.

Další třída problematických případů, kde není jasné, o jaký referenční typ jde, jsou následující věty:

(22) *Ta myšlenka mu určitě hlavou probleskla - znám ten jeho pohled příliš dobře, ale nebyla dostatečně silná, aby překonala jeho nechuť opustit křeslo.* <doc S|NOV|1996|host>, kde NP *pohled* má zobecňující význam. Na jedné straně NP může vyvolávat docela konkrétní asociace s tím, jak se dívá jedna konkrétní osoba (s jasnou singulativní referencí), na druhé straně, pohled je momentální děj, ale NP *pohled* ve větě je určité zobecnění: 'jeho pohled vůbec'. (srov. (23) 'Bylo to poprvé, co jsem ho viděl podívat se zpřímá a výmluvně někomu do očí, a jelikož seděla kousek od pomyslné přímky mezi ním a mnou, měl jsem ten pohled jako na dlani' <doc S|NOV|1996|host>, kde NP *ten pohled* má zřejmě singulativní referenci.)

(23) *Vrátil se jí úsměv, znovu ten velice hezký úsměv.* <doc S|NOV|1994|smilide> apod.

2.2.4. Problematické příklady: generické nebo nereferenční NP

Dříve jsem již ukázala, že nereferenční NP jsou ohledně použití v textu zájmena blízké singulativním. To potvrzuje i ten fakt, že příklady, kde se rozhoduje mezi nereferenční a generickou referencí, jsou dost podobné příkladům z bodu 2.2.3, kde se rozhodovalo mezi generickou a singulativní referencí. Dohromady je v mém korpusu 11 příkladů nejasnosti generického-nereferenčního statusu.

S př. (22)-(23) koreluje př. (24) *Všiml jsem si, že každý dospělý nebo dítě, kterému nově voskovky dám, je najednou trochu divný. [...] Dospělí se vždycky krásně stydlivě usmějou - a v tom úsměvu je něco mezi radostí, nostalgií a slabomyslností.* <doc S|NOV|1996|matskol>. NP *tom úsměvu* se dá rozumět buď jako existenciální nekonkrétní (vytváří se fikční svět, ve kterém NP funguje jako singulativní), anebo ji můžeme dát určitý zobecňující význam, tzn. chápat výraz *v tom úsměvu* jako „v typickém úsměvu“, nebo „v úsměvu typického dospělého člověka“. Přitom je zajímavé, že v referenčním významu analyzované NP zůstává význam 'typický', aniž se by ta NP vztahovala na celou skupinu dospělých lidí (ve skutečnosti výraz *v tom úsměvu* se vztahuje jenom na úsměv

těch dospělých lidí, kterým mluvčí vydával voskovky). Otázkou je, zda ta NP ještě má v tom případě generickou referenci, když se vztahuje na omezenou, docela konkrétní množinu lidí. Na základě testu, který byl uveden v bodě 1., je to celkem oprávněná interpretace, avšak nezdá se být dost konvenční. Aby byla zachována koreference mezi antecedentem, ve kterém vystupuje celá situace (*dospěli se [...] usmějou*), a anaforickou NP *tom úsměvu* má být použito ukazovací zájmeno *ten* (viz komentář k příkladům (5) a (18)).

Příklady (25) *Jen cvičte dál, Janičko. Sama víte, že z pěti šestin je to otázka svalové paměti. Když si to svaly zapamatují, srdce se může rozezpívat. (...) Musíte jít za ty pohyby. Poslouchej.* <doc S|NOV|1993|eastwick> a (26) *Co na tom máte, jezdit do takovýchhle zemí mezi ty pohany, Jimmy - chci říct, profesore Lowry?* <doc S|NOV|1993|des> interpretujeme podobným způsobem jako příklad (19) v bodu 2.2.3. V (26) ukazovací zájmeno plní ještě dodatečnou funkci vyjádření emocionální zabarvenosti věty.

2.2.5. Zvláštní případy.

V tomto příspěvku jsem se nezabývala zkoumáním některých konkrétních problémů, které však ostatně zaslouží hlubší analýzu. Jsou to následující:

a) Konkurence výrazů *takový*, *ten* a *takový ten*, které pokud se vyskytuje UZ *ten*, se používá v úplně jiném významu. Možnost výběru mezi třemi aktualizátory pro vyjádření stejné skutečnosti velmi komplikuje odhalování referenčního statusu NP. Srov. např. (27) *Jako všichni v tom věku nevinnosti (takovém tom věku nevinnosti, v takovém věku nevinnosti, ve kterém jsem byla já) byla jsem i já posedlá psychoanalýzou a moc dobře jsem věděla, že Rhonda ani v nejmenším nechtěla umřít* <doc S|NOV|1992|poiro11>; (28) *Když jsem v hale míjel věšák, strhl jsem z něj svůj slaměný klobouk - ne že by mi nelezli krkem frajeři, kteří nosí v létě klobouk, ale napadlo mě, že se mi třeba šikne ten (takový/takový ten) barevný tón.* <doc S|NOV|1996|host> a jiné.

b) Řešení referenčního statusu NP, které jsou použity v konstrukci *všechny ty* (resp. *ty všechny*). Srov. např. (29) *Konec konců, v nemocnici o ni pečují doktoři a ty mají všechny ty přístroje a měřiče, který nelžou* <doc S|NOV|1993|eastwick>; (30) *Když mu ženské hajných pomohou, kam se hrabou všechny ty Grandhotely, Internacionály, Continentály a kdoví jak se všechny ty nóbl hotely jmenují.* <doc S|NOV|1994|borivoj> a jiné příklady.

c) Korelativní konstrukce s ukazovacím zájmenem *ten*, které občas vypadají podobně případům, které mě v tom příspěvku zajímají. O nich však nemůžeme uvažovat ve stejné řadě jako o jiných NP, protože do korelativní konstrukce je začleněná nikoliv jenom sama NP, ale i celá následující relativní věta. Srov. např. (42) *(...) znáte černého čápa? - Ne, já znám jenom bílého [...]- No to je velká chyba a může to být i nebezpečné. To je totiž ten pták, co nosí malé černoušky;* <doc S|NOV|1994|borivoj> (41) *Tenhle nesmysl se leda tak hodí pro ty chudáky bláhové pozůstalé, které televizní reportéři lapají do svých sítí...* <doc S|NOV|1992|poiro11>. Na použití v takových konstrukcích ukazovacího zájmena má výrazný vliv také případné hodnotící substantivum.

d) Více méně ustálené konstrukce jako *v tom je ten problém* a podobné.

3. Výsledky analýzy korpusu mluvených textů (pmk)

U korpusu mluvených textů (pmk) se omezím na statistické údaje a spekulativní pozorování. Hlubší referenční analýza v rámci tohoto příspěvku nebyla provedena. Avšak stačí se jenom letmo podívat na NP s ukazovacím zájmenem *ten* v mluveném korpusu, a vychází najevo, že v mluvené řeči se ukazovacího zájmena *ten* s generickými NP používá daleko víc, než v jazyce spisovném. Podobně, jak ve spisovné češtině, souvisí užití zájmena ve většině případů s různými typy kontextového zapojení nebo expresivního zdůraznění, a ve většině kontextů se dá vynechat bez výrazné změny významu. Uvedu několik příkladů s nápadně generickými NP:

(45) *já vim , že tyhle věci všechny hrajou podstatnou roli v tom v tom povolání , ale daleko nejdůležitější je zkrátka, aby ten člověk byl spokojený co se týče emm prostředí lidskéjch vztahů* <doc PMK198>

(50) *no není to jednoduchý a ženská je vopravdu trošku jiná [...] ale [...] dyž dojde na tvrdý, tak prostě, přece jenom ten chlap je na tom líp* <doc PMK324>

(48) *a já tam blábolila , rozumíš , jak ten blb , no . no konec absolutní* <doc PMK317>

Shrnutí

Pokusím se odpovědět na otázky, které jsem si položila na začátku příspěvku. Předvedla jsem některé příklady, kde rozhodnutí pro generický referenční status NP není jednoduché, a pokusila jsem se tyto případy vyřešit. Ukázala jsem na příkladech, že ani ve spisovném jazyce použití ukazovacího zájmena *ten* s generickými NP zdaleka není vyloučeno, i když se zájmena více používá v běžně mluveném jazyce nebo v jeho stylizaci v umělecké próze. Stanovila jsem několik pravidel, které vysvětlují, za jakých podmínek je to nezbytné. UZ je prostředek koreference a tedy se může používat i s NP s generickým referenčním statutem, i když ve spisovném jazyce v daleko menší míře. Tato pravidla však zdaleka nejsou vyčerpávající a představují jenom začátek analýzy na dané téma.

[POZNÁMKA 1] P. Adamec (1980) podobný referenční typ nazývá „podmíněně singulativním“.

[POZNÁMKA 2] Viz o tom podrobněji v Padučeva 1985:94s. , Adamec 1980:259s. aj.

[POZNÁMKA 3] Do anaforického okruhu zahrnuji také příklady s tzv. připomínající (pseudoanaforickou) funkcí zájmena, srov. příklad P. Adamce *Tak jsem si ověřil, že ti pavouci skutečně mají těch osm očí* (Adamec 1980:263), kde se mluvčí odvolává ke zkušenostem adresáta. Avšak P. Adamec tvrdí, že tato funkce je jediná možnost, když se UZ *ten* může použít s NP s generickou referencí, což podle našeho názoru neplatí.

[POZNÁMKA 4] Teoretické vymezení pojmu *anafora* není cílem mého příspěvku. Odkazuji na práce B. Palka (1988), E.V. Padučevové: *Snova anafora i koreferentnost'*. In V.A.Uspenskij (ed.) *Voprosy kibernetiky*. Moskva, 1988, s. 71-86., T. Bergera *Das System der tschechischen Demonstrativpronomina*, München, 1993, Fr. Daneše *O identifikaci známé (kontextově-zapojené) informace v textu*. SaS, roč. 40, s. 257-270 a dalších.

[POZNÁMKA 5] Jsem si vědoma toho, že nabízené řešení není definitivní a tato záležitost by stála za další výzkum. Zajímavé je např. přirovnání s ruštinou, kde v takových konstrukcích musí být použito ukazovací zájmeno, i když v jiných případech NP s generickou referencí je to úplně vyloučeno.

Literatura:

- Adamec, P.: K vyjadřování referenční určenosti v češtině a v ruštině. SaS, 41, 1980, s. 258-265.
- Adamec, P.: České zájmeno *ten* a jeho ruské ekvivalenty. In: *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby II*. Praha 1983, s. 153-170.
- Berger, T.: Das System der tschechischen Demonstrativpronomina. München 1993.
- Hlavsa, Z.: Denotace objektu a její prostředky v současné češtině. Praha 1975.
- Křížková, H.: Zájmena typu *ten* a *takový* v současných slovanských jazycích. Slavica Slovaca, 6, 1971, 1, s.15-30.
- Padučeva E.V.: Vyskazyvanie i ego sootnesennost s dejstviteľnosťju. Moskva 1985.
- Palek, B.: Referenční výstavba textu. Praha 1988.
- Rachiliná E., Krejdlin G.: Denotativnyj status otglagol'nych imen. NTI, 2, 1981, 12, s.17-22.
- Štícha, Franišek: K deikticko-anaforickým funkcím lexému *ten*. SaS, 60, 1999, s.123-135.
- Trovesi, A.: Určenost nominálních skupin v češtině, horní lužické srbštině a slovinštině. In: *Setkání s češtinou*, UJČ AV ČR, 2002, s.129-136.